

10. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. Запорозька старовина. Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. С. 222-277. URL: <https://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm>
11. Боплан Г. Л. Генеральний план Диких полів, простіше, Україна. З прилеглими провінціями. URL: http://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2015/03/Beauplan_Ukraine_XVII_map.jpg
12. Карта Радзивілла 1613 р. Великого князівства Литовського. URL: <https://www.ovruch.info/mara-m-k-radvily-1613-r-velykoho-knyazhestva-lytovskoho/>
13. Фундуклей І. І. Огляд могил, валів та городищ Київської губернії. Київ; Гліксберг, 1848. 124 с.
14. Гудзевич А. Гідроніми річки Оріховатки (басейн річки Рось) як джерело ідентифікації місцевості. Історико-географічні дослідження в Україні, 2024. Вип.18. С. 33-55. doi: <https://doi.org/10.15407/hgru2024.18.033>
15. Похилевич Л. Сказання про населені місцевості Київської губернії або Статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, села, містечка та міста, в межах губернії. Київ: У тип. Києво-Печер. лаври, 1864. [2], V, 763 с.
16. Білоус Н. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст : кількість, особливості розвитку та функціонування. Україна в Центральній-Східній Європі. 2015. Вип. 15. С. 125-164.
17. Атлас Речі Посполитої XVI-XVII століть на Землі Руські. Квадрат 09. URL: https://freemap.com.ua/wp-content/themes/foundation_xy/assets/images/maps/atlas-rechi-pospolitoj/09.jpg

Степан Дровозюк

ЕКОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ ВІННИЧЧНИНИ: СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті визначені основні елементи структури історико-екологічного дослідження. Характеризуються історичні джерела. Виділені завдання екологічної історії.

Ключові слова: екологічна історія; історичні джерела; природні ресурси; природокористування.

Stepan Drovoziuk

ECOLOGICAL HISTORY OF VINNYTSIA REGION: STRUCTURE AND SOURCES OF RESEARCH

Abstract. The main structural elements of historical-ecological research are defined. Historical sources are characterized. The main objectives of environmental history as a science are outlined.

Keywords: *environmental history; historical sources; natural complex; nature management.*

Поглиблення екологічної кризи, загрозливі кліматичні зміни актуалізували дослідження екологічної історії. Екологічна історія розвивається як важливий напрям історичної науки. У контексті цивілізаційного підходу розглядаються історичні аспекти впливу господарської діяльності на довкілля, екологічні проблеми історії України, екологізм історичного мислення [1, с. 211–233].

Для продуктивного історико-екологічного дослідження важливо визначити його основні структурні елементи та джерельну базу.

Варто враховувати, що екологічна історія формувалася не тільки у процесі використання природних ресурсів для задоволення людських потреб, а й під впливом панівної ідеології. Тому природокористування – це не тільки проблема економіки, а й духовно-культурних процесів, що відбувалися у суспільстві. Це підтверджує радянська ідеологія і практика. Вершиною політичного психозу, пов'язаного з тоталітарним мисленням, було проголошення природи «ворогом» на початку 1930-х рр. XX ст. Більшовики культивували теорію перемоги над природою, людину оголосили підкорювачем природи. Репресії проти природознавців пов'язувалися з класовою боротьбою. До цього слід додати особливості характерів комуністичних вождів, які в тоталітарному суспільстві могли нав'язувати свої погляди на природу.

У радянському суспільстві багато років формулою відносин з природою було відоме гасло Мічуріна: «Ми не можемо чекати милостей від природи: взяти їх у неї – наше завдання». Це гасло заповнило школи, його розміщували на арках біля шкільних дослідних ділянок.

Отже, при визначенні структури дослідження одним із базових структурних елементів екологічної історії варто вважати процес формування та функціонування екологічної свідомості та екологічної культури.

Для формування цілісної історичної картини взаємодії суспільства і природи на регіональному рівні необхідно дослідити зміни, що відбулися у водних, земельних, лісових та інших ресурсах під впливом господарської діяльності та державної політики у цій сфері.

Враховуючи багатогранність зазначеної проблеми, яку не можливо охопити в одній невеликій публікації, зупинимось на її основних аспектах.

Комплексний підхід до проблеми передбачає використання широкої джерельної бази. Для історико-екологічного дослідження можуть бути використані: нормативно-правові акти; матеріали органів влади, які здійснювали управління природним комплексом та контроль за використанням природних ресурсів; документи правоохоронних органів; преса; результати наукових досліджень; документи

промислових та сільськогосподарських підприємств; матеріали громадських організацій; інформація про природоохоронну та просвітницьку діяльність закладів освіти; свідчення жителів краю про зміни у природних об'єктах; інформація, що публікується в соціальних мережах.

Важливим орієнтиром для історико-краєзнавчих досліджень у контексті екологічної історії є напрацювання природничих наук [2].

За інформаційним наповненням історичних джерел, їхньою репрезентативністю, що дає можливість простежити зміни у природокористуванні, виділяється джерельний комплекс XVIII ст.

Розглянемо основні компоненти природного комплексу, що мали найважливіше значення для життєдіяльності людей та використовувалися у значних масштабах.

Предметом конкретно-історичного дослідження можуть стати водні ресурси краю та зміни, яких вони зазнавали у процесі господарської діяльності. На фоні зниження запасів підземних вод, обміління річок, озер та ставків зростає інтерес до історії використання водних ресурсів. В центрі уваги – історія головних водних артерій – Південного Бугу, Дністра та їхніх приток. Значний масив інформації про стан водних об'єктів та їх використання міститься в історичних джерелах. Серед них достовірністю і конкретністю виділяються матеріали Вінницького гродського суду [3] і топографічні описи Подільської губернії [4].

Одне з ключових питань – історія використання ресурсів Південного Бугу і його приток. В описі Вінницького повіту, складеному Подільською губернською креслярнею у 1798 р., описується ширина і глибина річки в різні пори року та під час повеней. Дається характеристика якості води: «У річці вода холодна і солонувата, але здорова». У річці та її притоках водилося «дуже багато» щук, окунів, линів, пліток, коропів, сомів, вирозубів, лящів, в'юнів, карасів. Серед них названа риба «минь» [5, с. 81], яка, ймовірно, в річці не зустрічається. Вона внесена до Червоної книги України з 2009 р. Ця інформація може бути використана для порівняльного аналізу.

Історичні джерела повідомляють, що власники земель для задоволення господарських потреб масово будували на малих річках греблі і утворювали стави. На греблях облаштовували млини, а в ставках розводили рибу. Розвиток економіки та зростання населення стимулювали цю діяльність. Про інтенсифікацію використання водних ресурсів свідчать конфлікти, що виникали у зв'язку з будівництвом ставків. Власники зверталися до суду, якщо інші особи завдавали шкоди їхньому господарству [6, с. 86]. У 1770 р. виник конфлікт між власником сіл Гулівців та Писарівки, - з одного боку, - і орендаторкою с. Хомутинци з іншого. Конфлікт виник у зв'язку з будівництвом ставка на річці Сосонці, яка протікала через згадані села. Орендаторку звинувачували у тому, що вона загатила греблю вище Галайківського ставу, що призвело до підтоплення ґрунтів, сіножатей, млинів і греблі [7, с. 329].

Розвиток промисловості та збільшення масштабів використання природних ресурсів в кінці XIX – на початку XX ст. призвели до забруднення річок. Як приклад можемо розглядати справу «Про забруднення Десни», яка слухалася у Вінницькому окружному суді у 1912 р.

Життя річок почало істотно змінюватися з 20-х рр. XX ст. у зв'язку з будівництвом малих гідроелектростанцій. Так, у 1928 р. почала діяти Браїлівська ГЕС на річці Рів, а у 1928 р. – Брацлавська та Сабарівська електростанції (р. Південний Буг). У середині 60-х рр. XX ст. будівництво малих ГЕС призупинили у зв'язку з будівництвом централізованого енергопостачання.

Відбулися значні зміни у використанні води для побутових потреб. В кінці XX ст. істотно змінилися способи видобування питної води: у селах криниці з'явилися майже у кожному дворі, поширилося буріння свердловин для проникнення у глибші водоносні шари, облаштування міні-ставочків. Традиційна криниця втратила значення як єдине джерело питної води. Значно зросли обсяги води, яку видобувають для продажу. Українські міста вкрилися автоматами для продажу води, які формують нову культуру споживання води. Вода, яку в минулому можна було безоплатно використовувати в необмеженій кількості, стає товаром, на який постійно зростає ціна.

Важливе завдання – написання історії водних ресурсів Вінниччини, передусім Південного Бугу, Дністра, а також їхніх приток у контексті екологічної історії.

Істотний вплив на природокористування мали соціально-політичні та економічні чинники, що простежується в історії лісу. На Вінниччині ліси масово вирубували у другій половині XVIII ст. Деревину використовували для виробництва поташу, значну частину якого продавали у Європу. За лісові ресурси точилася гостра боротьба, що відображено у матеріалах Вінницького гродського суду. Важливим історичним джерелом є також люстрації та інші документальні матеріали, які повідомляють, що вінницький міський староста знищив міський ліс для виробництва золи й поташу. У люстрації Літинського староства 1789 р. зазначено, що «розлогі чорні ліси староства майже цілковито знищені для виробництва поташу...» [8, с.318]. Нові документальні свідчення щодо використання лісу залучили автори узагальнюючих праць [9] та досліджень з історії сіл Вінниччини [10].

Соціально-економічна криза, спричинена першою світовою війною і політикою більшовицького режиму, спонукала населення до вимушеного активного вирубування лісу для задоволення повсякденних потреб. Стихійне вирубування лісів тривало до встановлення контролю за використанням лісових ресурсів.

Важлива проблема екоісторії Вінниччини – землеробство, вплив людської діяльності на ґрунти, їхню структуру та якість. Активна форма впливу на природу – меліорація, тобто заходи з метою

поліпшення земель для покращення родючості (осушення і зрошення земель, закріплення пісків і ярів тощо).

Одним з перших способів меліорації була боротьба з ерозією ґрунтів. В історичних джерелах знаходимо інформацію про протидію ерозії ґрунтів на Поділлі. Наприклад, в 1911 р. були введені посадки завідувачів з укріплення та заліснення летючих пісків і ярів на території Подільської губернії (припинили діяльність у 1918 р.). Важливу інформацію містять відомості про ерозію ґрунтів в губернії (1911–1912 рр.), річні та місячні звіти про піщано-ярові роботи (1911–1917 рр.), топографічні карти ярів (1914 р.). Цікаво було б порівняти, як змінився з того часу стан ярів, зафіксованих в історичних джерелах.

Антропогенний тиск на природу істотно зріс з проголошенням «нового курсу» аграрної політики, який здійснювався під керівництвом М. Хрущова. Цей курс передбачав прискорений розвиток хімічної промисловості з метою інтенсифікації сільськогосподарства. Пропонувався широке застосування хімічних добрив, комплексна механізація, зрошення. Правляча партія гостро реагувала на будь-яку критику її політики. Про це свідчить справа журналіста Степана Колесника, який у статті «Верблюди і капуста» виступив з критикою практики меліорації (Радянська Україна. 1964. 16 червня). ЦК КПУ визнав цю статтю політично шкідливою. Сучасні українські історики здійснюють екологічний вимір землеробства 60–70-х рр. XX ст., що підтверджує швидке наростання техногенного тиску на орні землі внаслідок волюнтаристських рішень органів влади [11]. Обабіч доріг ще й нині можна побачити напівзруйновані будівлі, в яких колгоспи зберігали мінеральні добрива.

Водночас використовувалися біологічні та інші методи боротьби із шкідниками. У 40-х – 50-х рр. XX ст. учнів залучали до боротьби з шкідниками сільськогосподарських культур (довгоносики). Місцева преса у статтях під заголовком «Піонери – на боротьбу з ховраками» розповідала про успіхи учнів у знищенні цих гризунів.

У формуванні агрокультури важливо простежити зміни у засобах обробки ґрунту та перехід від органічних до хімічних добрив, а на сучасному етапі – зростання інтересу до органічного землеробства, що є реакцією на шкоду, завдану тотальною хімізацією.

В екологічній історії XX–XXI століть особливої актуальності набуває проблема поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами, в т.ч. отримання енергії з відходів (спалення). Є сфери життєдіяльності, у яких відходи накопичуються особливо інтенсивно: зношені автомобільні шини, утилізоване електронне та електричне обладнання, тощо. Важливим мірилом загальної та екологічної культури є формування та накопичення побутових відходів, утворення стихійних сміттєзвалищ.

«Пам'яткою» безгосподарності і недбалості є Джуринський отрутомігельник, де в бетонних бункерах знаходяться отрутохімікати.

Вони були завезені сюди з кількох областей України у 1978 році. Проводиться очищення бункерів з небезпечними речовинами.

Новий етап у вирішенні проблеми відходів може започаткувати Закон України «Про управління відходами» (2023 р.).

Важливим напрямом економічної діяльності є видобування та використання корисних копалин. У контексті екологічної історії краю актуальним є дослідження видобувної промисловості та впливу цієї діяльності на довкілля. Історія кожного кар'єру може стати предметом дослідження як частина історії міста чи села, де є відповідне підприємство. Це підтвердив вчитель історії та краєзнавець О. Коваль (м. Гнівань), який детально дослідив історію Гніванського гранітного кар'єру. Зразки унікальних гранітних виробів зберігаються у шкільному музеї та використовуються в освітньому процесі.

Накреслену схему дослідження доповнює проблема кліматичних змін, що впливають на історичний розвиток [12].

Отже, для дослідження екологічної історії, яка поєднує природничі, економічні, духовно-культурні і технологічні аспекти, необхідно використати широке коло історичних джерел. Такий підхід дасть можливість відтворити цілісну картину екологічної історії краю у взаємозв'язках її основних елементів відповідно до особливостей природного комплексу нашого краю.

Дослідники можуть використати порівняльний метод, простежити динаміку змін у природокористуванні та екологічній свідомості. Поєднання технологічних та духовно-культурних аспектів історико-екологічного дослідження дає можливість глибше зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у взаємодії людини і природи.

Екологічна тематика – важлива складова краєзнавства, у якому можуть бути реалізовані можливості мікроісторії (історія джерел, малих річок, криниць, ставків, ярів, лісу і окремих дерев). Це збагатить історію кожного села і міста. Варто посилити екологічний компонент в підручниках з історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зінченко А. Л. Історія. Вступ до спеціальності: навчальний посібник для студентів вишів спеціальності «Історія». Вінниця, 2014. 236 с.
2. Денисик Г. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля: монографія / Денисик Г. І., Хаєцький Г. С., Стефанков Л. І. Вінниця, 2007; Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: монографія. Вінниця, 2013; Гудзевич А. В. Природно-заповідна Вінниччина: навчальний посібник. Вінниця, 2002; Чиж О. П. Ландшафтне та екологічне різноманіття Вінниччини: монографія. Вінниця, 2014.
3. Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис / Укладачі: Олександр Петренко, Олег Росовецький. Вінниця, 2020. 276 с.; Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1769- 1770 роки. Подокументний опис

- / Укладач і автор передмови Петренко О. С. Запоріжжя, 2024. 472 с.
4. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. / За ред. Легуна Ю.В. Вінниця, 2017. 396 с.; Топографічний опис Подільської губернії кінця XVIII ст. Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Балтський повіти. / Укладач Легун Ю.В. Вінниця, 2025. 696 с.
 5. Петренко О. С. Лука Мелешківська: нариси історії села. Вінниця, 1999.
 6. Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис / Укладачі: Олександр Петренко, Олег Росовецький. Вінниця, 2020. 276 с.
 7. Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1769- 1770 роки. Подокументний опис. Запоріжжя, 2024. 472 с.
 8. Отамановський В. А. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій: монографія; пер. з рос., передм., ред. А. Зінченко. Харків-Вінниця: Видавець Олександр Савчук; Музей Вінниці, 2025. 658 с.
 9. Бондар А. О., Вовк С. Т. Лісове господарство Вінниччини: становлення і майбутнє. Науково-популярне видання з нагоди 100-річчя утворення територіального органу управління лісами Вінницької області. Вінниця, 2019.
 10. Мельничук О. А. Мельниківці крізь сивину століть: історико-краєзнавчий нарис. Вінниця: Вінниц. обл. друк., 2021. 332 с.; Петренко О. С. Лука-Мелешківська: нариси історії села. Вінниця: «Універсум-Вінниця», 1999. 440 с.
 11. Морозова С. А. Екологічний вимір землеробства в Україні (60-80-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
 12. Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі). Кам'янець-Подільський, 2006. 368 с.

Ірина Шарко

ПАЛАЦ, ЩО БАЧИВ ІМПЕРІЇ: ЗАГАДКИ РЕЗИДЕНЦІЇ ПОТОЦЬКИХ У ТУЛЬЧИНІ

Анотація: У статті досліджується історія, архітектура та культурне значення палацу Потоцьких у Тульчині – видатної пам'ятки раннього класицизму в Україні. Розглянуто етапи створення комплексу, участь архітектора Лакруа й дизайнера Ленро, а також подальші зміни палацу від часів Потоцьких до сучасності. Підкреслено роль маєтку в політичному та